

Naar de oorsprong van het lijsttoneel

De architectuurcommissie van de Oistat organiseerde een studiereis langs Noord-Italiaanse renaissance theaters. Een gemêleerd internationaal gezelschap ging op pad. Henk van der Geest, sinds lang actief lid van de lichtwerkgroep van Oistat, reisde mee en doet verslag. | DOOR: HENK VAN DER GEEST |

De reis begon en eindigde in Milaan. Onderweg werden de volgende steden aangedaan: Bologna, Vicenza, Mantua, Sabionetta en Parma. Hoewel de reisleiding bedacht had om de volgorde van de rondreis in te delen volgens de ontstaansgeschiedenis en de bouwperiode, om op die manier de ontwikkeling van de theatervorm te kunnen volgen, bleek dat in de praktijk in verband met openingstijden niet haalbaar. In het verslag houd ik echter wel de historische lijn aan.

Architect Andrea Palladio is beroemd geworden door zijn visie en stijl die hij ontleende aan de klassieke bouwwijze van het oude Rome en de Grieken uit het begin van onze jaartelling. Van zijn gebouwen, waaronder veel villa's, zijn er nog veel intact en Vicenza heeft er daar een groot deel van binnen zijn stadsgrenzen. Villa Rotonda is daarvan het hoogtepunt en immer nog voorbeeld voor architecten om zijn buitengewoon voorbeeldige verhoudingen en proporties. Het gebouw is beperkt opengesteld voor bezoek. Het bleek dat ook wij niet op de juiste dag en het goede uur aanklopten. Wanneer u er naar toe reist vergewis u dan van de juiste timing om ook het interieur te kunnen bezoeken.

Teatro Olimpico: een perspectivisch verlopend decor

Teatro Olimpico in Vicenza is het bekendste en oudste renaissance theater dat nog in originele staat te vinden is. Het markeert het begin van de ontwikkeling van theaters waarvoor in een gebouw specifieke voorzieningen werden ontwikkeld. In Vicenza bestond een vereniging van notabelen en kunstenaars, de Accademia Olimpico, die het humanisme, dat een grote vlucht had genomen in het 16e

een theatergebouw dat refereert aan het Griekse en Romeinse amfitheater. Deze stijl kenmerkt zich door een halfronde tribune met daarvoor een speelvlak dat afgesloten wordt met een achterwand (scenae frons) waarvoor en waarop het spel zich voltrok.

De bouw van het theater begon in 1580. Palladio moest zich voor zijn theater schikken naar het vloeroppervlak dat in een bestaand gebouw beschikbaar was. Daarom platte hij de ronde vorm van het

'Teatro Olimpico markeert het begin van de ontwikkeling van theaters waarvoor in een gebouw specifieke voorzieningen werden ontwikkeld'

eeuwse Italië, door middel van kunst en wetenschap wilde uitdragen. Ze vonden in hun ideeën aansluiting bij de oude Romeinse en Griekse beschaving. Hun onderzoek naar die beschaving deden zij door de resten van de Romeinse architectuur te bestuderen, op te meten en Griekse toneelstukken te spelen. De Accademia zocht een plek waar ze die stukken konden opvoeren. Palladio, lid van de Accademia, kreeg de opdracht om een theater te bouwen en zo ontstond vanuit de research naar de klassieke oudheid

amfitheater af zodat er een meer ellipsvormige tribune ontstond. Die ingreep bleek alleen maar ten goede te komen aan een betere relatie tussen het publiek en de acteurs én het leverde een betere akoestiek op. Door een praktische aanpak in de uitvoering van zijn plan, in plaats van zich strikt te houden aan de theoretische wetten waarop hij zijn ontwerp baseerde, zette hij het theater naar zijn hand. Dat leverde een groot voordeel op en toont volgens de aanwezige architecten bij uitstek zijn genialiteit.

Teatro Olimpico met een perspectivisch verlopend decor | FOTO: © HENK VAN DER GEEST |

Palladio overleed voor het gereedkomen van zijn theater. Het werd afgemaakt door zijn assistent Scamozzi. Het vaste decor een perspectivische verbeelding van de straten van Thebe dat nog steeds bestaat, werd ook ontworpen door Scamozzi. Wel had Palladio ooit een dergelijk perspectivisch verlopend decor getekend voor zijn vertaling van de leer van Vitruvius en het zou daarvan afgeleid kunnen zijn. Scamozzi kreeg het voor elkaar dat het theater aan de achterkant werd uitgebreid met een uitstulping zodat het decor in het theater paste. Het decor staat opgesteld áchter de afsluitende wand van het amfiteater, het scenae frons. Omdat de wand met zijn vijf poorten ten opzichte van de diepte van het decor onmogelijke zichtlijnen opleverde, maakte hij zeven van deze straten. De middelste poort leidt naar drie straten, zodat die door het gehele publiek konden worden gezien.

Teatro all'Antica: voorloper van de hoefijzervorm

Het nabouwen van de afsluitende toneelwand uit het amfiteater met daarachter een perspectivisch verlopend decor bleek een grote sta-in-de-weg voor de ontwikkeling van het theater. Acteurs konden in deze omgeving slechts op één plan spelen: als ze door de poorten de straten in zou-

den gaan, zou het effect van het perspectivische verloop immers verloren gaan. Scamozzi realiseerde zich dat toen hij in 1588, vrij snel na het gereedkomen van Teatro Olimpico, opdracht kreeg om een hoftheater te bouwen in Sabionetta, zo'n 35 km ten zuidwesten van Mantua. Hertog Vespasiano I Gonzaga wilde de ideale klassieke stad bouwen rond zijn Palazzo, een versterkte vesting met een gridvormig stratenplan als een voorbeeld voor de beschaafde maatschappij die de hertog hier wilde stichten. In opdracht van de hertog werd er ook een specifiek gebouw voor een theater voorzien aan een belangrijke straat in het stadje: het Teatro all'Antica. Letterlijk vertaald is dat 'een theater in de stijl van de klassieken'.

Het theater werd gesitueerd op een belangrijke plek in het stadje maar had daarvoor zijn beperkingen: het beschikbaar gestelde grondvlak was klein en in vorm lang en smal. Maar het gebouw werd wel specifiek gebouwd als een theater. Het was geen verbouwing van het interieur in een bestaand pand. Daarom staat het te boek als het eerste nieuw gebouwde theater van de 'nieuwe wereld' zoals het tijdperk wordt genoemd.

Scamozzi werd bij het ontwerp duidelijk beïnvloed door zijn werk aan het Teatro Olimpico. Met name de zuilenrij met beel-

den boven de tribune is hiervan afgeleid. Hij besloot echter geen klassieke afsluiting van het toneel te maken maar juist een open toneel waarop hij één perspectivische straat plaatste. Door de smalle zaal voldeed dat in deze ruimte perfect. De zaal loopt rechtstreeks door in het decor. De tribune kon echter niet gebouwd worden als een halve cirkel of ellips vanwege de beperkte breedte van de zaal. Scamozzi bedacht hier een bel-vorm voor, wat een voorloper is van de nu vaak toegepaste hoefijzervorm van de zaal. Nog steeds werd het plafond uitgevoerd met een beschilderd doek dat een blik op de hemel liet zien, alsof het in de buitenlucht speelde.

Teatro Farnese: introductie van de toneellijst

Het derde theater in historische volgorde is Teatro Farnese in Parma, gebouwd in 1618. Het theater is gesitueerd binnen de ruimte van het enorme Palazzo della Pilotta. Het laat een volgende stap in de ontwikkeling van theatervormen in het Renaissancetheater zien: de introductie van de toneellijst ofwel het proscenium. Het theater is in de jaren vijftig van de vorige eeuw geheel gereconstrueerd met gebruikmaking van de overgebleven delen, na een verwoestende brand gedurende de Tweede Wereldoorlog. Ondanks ►

de sobere reconstructie is het bekijken van dit theater een ongelooflijke belevenis, alleen al door de schaal ervan. De zaal is 87 meter lang, 32 meter breed en 22 meter hoog. Het toneel is 40 meter diep en 12 meter breed.

De belvormige tribune waarop ongeveer 3000 toeschouwers plek hebben, doet nog steeds denken aan een klassiek amfitheater. Het open vlak binnen de tribune kon niet alleen worden gebruikt om het toneel naar de zaal uit te bouwen, het kon ook onder water gezet worden om er een zeeslag in na te spelen. Daarnaast is het zo ruim opgezet dat je met paard en

al binnen kon komen, ook al bevindt de vloer zich op de 'piano nobile'. Dit is de belangrijkste etage van het gebouw, voor ons begrip op tweehoog. Men vermoedt dat ook dressuur en rijkunst in het theater zijn gepresenteerd, al voordat het omgebouwd werd tot theaterzaal.

De initiatiefnemer voor de bouw van dit theater was Hertog Ranuccio I. Zijn doel was om met een spektakel de bedevaart van Groothertog Cosimo II naar het graf van de heilig Borromeo te eren. Dat ging door ziekte van deze Cosimo echter niet door. Pas 10 jaar later kwam er weer een reden om het theater te gebruiken: het hu-

welijk tussen Odoardo, zoon van Ranuccio, met Margherita de Medici, de dochter van Cosimo. Ter gelegenheid daarvan componeerde Claudio Monteverdi de muziek. De partituur daarvan is helaas verloren gegaan. Het bespelen van het theater was nogal gecompliceerd en kostbaar. Het werd om die reden daarna nog maar acht keer gebruikt, de laatste keer in 1732 met de inauguratie van Hertog Carlo di Borbone.

Het theater werd ontworpen door Giovanni Battista Aleotti. Hij was ook de uitvinder van changeerbare decors. Door een houten constructie onder en boven

het toneel konden decors binnen een mum van tijd gechangeerd worden. Waar Scamozzi's vaste decors veel ruimte in beslag namen bestond het decor van Aleotti uit platte geschilderde vakken en doeken die een kader of afstopping nodig hadden om de techniek aan het zicht te onttrekken. Deze andere manier van denken over decors bracht een nieuwe theatervorm tot

door Italiaanse architecten, met producties die door eveneens Italiaanse componisten geschreven werden. Het Teatro alla Scala in Milaan is een rijk voorbeeld van een dergelijk theater, dat echter pas in veel latere tijd gebouwd is. Wij bezochten het Teatro alla Scala en zagen de toepassing van moderne theater technieken, die nog niet lang in het theater zijn ingebouwd.

'Het nabouwen van de afsluitende toneelwand uit het amfitheater bleek een grote sta-in-de-weg voor de ontwikkeling van het theater'

stand: de kijkdoos die in vele grote zalen nog steeds de standaard is, ondanks dat de huidige decors meestal niet meer uit in perspectief geschilderde doeken bestaan.

Teatro alla Scala: wanden met loges

In de humanistische stroming van de renaissance had het idee postgevat dat klassieke stukken uitgevoerd moesten worden onder begeleiding van muziekinstrumenten en in een stijl die meer op zingen dan op spreken lijkt. Hieruit ontwikkelde zich de kunstvorm opera. De eerste operahuizen ontstonden in 1637 in Venetië waarvan er jammer genoeg niet één meer is overgebleven. Vanuit een commerciële gedachte ontstond hier ook de zaalvorm van de wanden die met loges werden behangen. Loges brachten meer geld op dan normale plaatsen omdat de eigenaar niet alleen een seizoenkaart voor de loge moest kopen, maar ook een kaartje per voorstelling.

De populariteit van deze theaters vond al snel zijn weerklank in de grotere Europese steden bij theaters die gebouwd werden

Teatro Scientifico: een multifunctioneel theater

Een bijzonder theater gebouwd in 1769 door de architect Antonio Galli Bibiena staat in Mantua: het Teatro Scientifico. De architect stamt uit een beroemde familie van theaterarchitecten die in heel Europa actief waren. De naam van het theater geeft al iets prijs van de opdrachtgever. De bouw van het theater werd opgedragen door de Accademia dei Timidi. Deze vereniging richtte zich echter niet op het spelen van klassieke theaterstukken zoals de Accademia in Vicenza maar zocht het meer in wetenschappelijke verhandelingen en concerten. In de derde week na de opening speelde de dertienjarige Mozart er al een concert. Natuurlijk wordt dit nu nog steeds als reclame gebruikt. Bibiena bedacht een multifunctioneel theater met zowel een prosceniumlijst als een scenae frons. Deze achterwand had echter niet de functie zoals in het Romeinse amfitheater maar gaf het publiek de mogelijkheid om ook achter het speelvlak plaats te nemen. Het waren loges. Zowel in het

Concertgebouw in Amsterdam als in de Philharmonie in Berlijn is de publieksoptelling vanuit een gelijke gedachte opgezet. De decoratie van de zaal en de balkons is geschilderd op hout alsof het steen is. Dit specifieke gebruik van hout waarmee het gehele interieur is opgebouwd komt de akoestiek zeer ten goede.

In Bologna bezochten we tenslotte het Teatro Comunale vanwege een negentiende-eeuwse constructie onder de zaal waarmee het hele zaalniveau kon worden opgetild tot toneelhoogte, zodat er een geheel gelijkvloerse balzaal ontstond. De constructie is nog steeds in originele staat aanwezig maar functioneert niet meer omdat er tussendoor allerlei moderne installaties zijn aangebracht. Het theater zelf is uit 1763 en ook gebouwd door Bibiena.

Het meereizen met een dergelijk programma leidt niet alleen tot een verdieping van je vakkennis. Het historisch besef van waar het allemaal vandaan komt is belangrijk. Bovendien ontmoet je op een dergelijke reis gelijkgestemden uit de hele wereld in een prettige ontspannen sfeer en je krijgt van verschillende culturen hun zienswijze mee waardoor je een breder perspectief op de wereld krijgt. Dat maakt je een wijzer wereldburger wat in de culturele sector een pre is. ◀

*Je hoeft geen lid van een Oistat-commissie te zijn om bij een activiteit aan te sluiten. Bij alles wat Oistat organiseert zijn leden van de Oistat Centers, zoals leden van de VPT, van harte welkom. Deze activiteiten kunt u vinden in de agenda op www.vpt.nl of www.oistat.org. Een belangwekkende activiteit in 2013 is *World Stage Design in Wales*. Zie hiervoor www.wsd2013.com/register/*